מה עושות האנדרטאות בלילות: דו"ח מסע

ג'ורג' מוסה, היסטוריון בעל שם עולמי, מומחה לתרבות ההנצחה באירופה, סייר בין אתרי הזיכרון לחללי מלחמות ישראל. היה סיכון מסוים בסיור הזה: מי יודע מה יגיד. היו הפתעות

1. תומרקין בונה זאבי

ביום שלישי בבוקר קם הפרופסור ג'ורג' מוסה ויצא להתהלך בארץ. הוא נסע במכונית עם כמה מידידיו, ללא תרמיל, ללא מקל, אך בכל מקום פגש בארץ ישראל. זה היה טיול לתרבות השכול וההנצחה. זה עתה פירסם ספר מרתק על אנדרטאות זיכרון לחללי מלחמת העולם הראשונה באירופה. השבוע יצא לראות אנדרטאות זיכרון לחללי צה"ל.

מוסה, בן 72, בן למשפחת מיליונרים יהודית מברלין שהשתקע בארצות הברית, לימד באוניברסיטת ויסקונסין וגם באוניברסיטה העברית. הוא חיבר ספרים ידועים על תולדות הנאציזם והאנטישמיות בגרמניה. "לקראת הפתרון הסופי" יצא גם בעברית (הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תרגום דיוויד ברקוב). הוא איש תוסס עם הומור גרדומים שחור, ובדרך כלל הוא לא אוהב אנדרטאות מלחמה. על כן לקחתי סיכון מסוים כשהצטרפתי אליו: מי יודע מה יראה, מי יודע מה יגיד. לא היה סקנדל.

תמצית התיזות של מוסה פורסמו בגיליון מספר 6 של "זמנים", הרבעון להסטוריה שמוציאות אוניברסיטת תל אביב והוצאת זמורה ביתן דביר. רבות מאנדרטאות הזיכרון לחללי מלחמת העולם הראשונה נועדו לא רק להנציח אותם, כי אם בעיקר לטשטש את אימי המלחמה ולתת למוות משמעות עליונה ותכלית לאומית

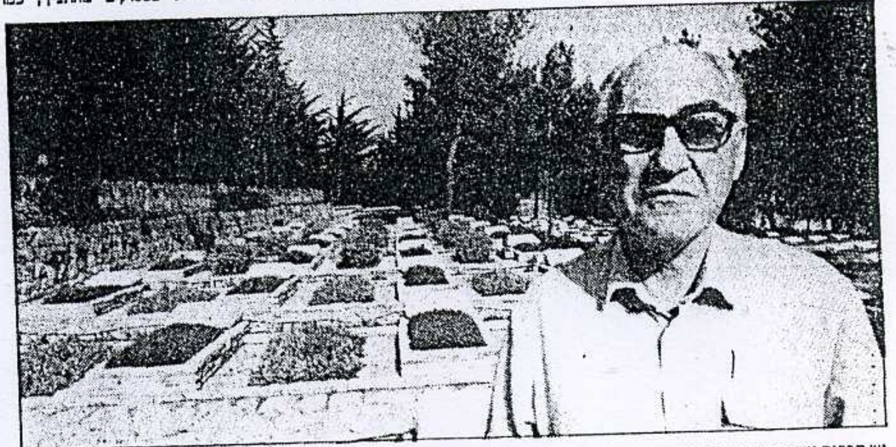

יש קברים ויש קברים. ג'ורג' מוסה בבית הקברות הצבאי על הר הרצל

תצלום: איל יצהר

והיסטורית: הנה יסוד להצדקת המלחמה הבאה. זה נכון לא רק [illegible] באיטליה, בצרפת ובאנגליה. החללים נייצגים [illegible] עם מותם. רבים מהם עוצבו כאבירים [illegible] בעירום מלא, ניאו־קלאסי, סמלים לגבריות, [illegible] ותהילה, עם רגש נוצרי על תחיית המתים, כמו לא מתו כלל. [illegible] המלחמה מוצגת כערך אנושי ולאומי של אומץ והקרבה למען [illegible] נעלה, כרעות לוחמים ובגוש מלוכד. ייחודו של הפרט [illegible] טשטש: הוא מוצג כיישות מופשטת וכסמל, לא כדמות אדם בעל [illegible] אישיות משלו. גם זה מקל על ההשלמה עם מותו. אחרי מלחמת העולם השנייה, רק הרוסים עוד בנו אנדרטאות כאלה; והישראלים. [illegible] בישראל בנו גם אנדרטאות אחרות. מוסה מצא לא מעט הפתעות.

התחלנו אצל האנדרטה שיגאל תומרקין הקים בגרה, על־פי יוזמתו של רחבעם זאבי. קנה פלדה שחור, עשוי מחלקי נשק, פורץ מתוך קירות ביטון לבנים ומודקר לגובה של 21 מטרים. בקטלוג אנדרטאות שמשרד הביטחון הוציא לפני שנה נאמר כי תומרקין ביקש לשבר את "התחושה התוררנית". האלימות הפורצת מתוך המבנה הזה אכן מעוררת אסוציאציות מיניות. המבנה שולט על הנוף, לא מתמזג בו. זאבי, אני מנחש, רואה בו מפגן של נוכחות. בעיני הוא מבטא זרות של כובש.

מוסה מצא בו הרבה מיליטריזם דוחה. הוא מצא בו גם ייחוד ישראלי שאחר כך גילה שוב ושוב: החללים מזוהים לא רק בשמותיהם, כי אם גם בכינויי החיבה שלהם: "חומי", "מומו", "איציק" ועוד. בהמשך היום מצאנו את התופעה הזו על פני אנדרטאות רבות. מוסה השתאה: אנדרטאות אירופה אינן מתירות פמיליאריות מעין זו. אחר כך עשה את הגילוי הזה יסוד לאחת התיזות שלו על תרבות ההנצחה הישראלית: היא נוטה לטפח את ייחודו של החייל היחיד.

ברחבי המדינה פזורות קרוב לאלף אנדרטאות זיכרון מכל הסוגים. מספרם של חללי המלחמות עולה על 16 אלף. כלומר, בממוצע אנדרטה אחת לכל 16 חללים. באירופה, העריך מוסה, הקימו אנדרטה אחת אולי לכל עשרת אלפים חללים.

נראה שאין עוד מדינה שהקימה אנדרטאות כה רבות כישראל. אולי זה מכיוון שהארץ הקטנה עוד מגבשת לה את זהותה ואת המיתוסים הלאומיים שלה. אולי מכיוון שהכל מכירים את כולם, לכל אחד החלל שלו. אולי זה מבטא נטייה הומניסטית. כך או כך, מוסה ראה רק חלק קטן מאנדרטאות הזיכרון. זו של זאבי היתה האלימה מכולן.

2. לנוכח פסל מגלה

במרומי רמת הגולן, לא הרחק מאתר העיר גמלא, יש כתובת זיכרון, באותיות מתכת לא־גדולות התקועות על סף מצוק, מול נוף עוצר נשימה. הן מרכיבות את המלים האלה: "בעומדך במקום הזה ופניך אל העיר גמלא אשר מעבר לים הכנרת, מול טריכי – זכור את מתיישבי הגולן אשר חידשו את היישוב היהודי בו ונתנו את נפשם למען שלום הגליל". המקום תוכנן בידי אילן בן־יוסף.

מוסה אמר שמימיו לא ראה אנדרטת זיכרון מעין זו, כולה מילולית, לא ויזואלית. הוא מצא בה משהו יהודי מאוד, חף מאלימות. בנקודה זו החל לגבש את התיזה השנייה שלו: בניגוד לאנדרטאות אירופה, המשדרות לאומנות, אנדרטאות ישראל [illegible] מאנדרטאות המלחמה באירופה: רבות מהן עושות שימוש בנוף, כמו מבקשות להמחיש את אחדות החייל והארץ שלחם עליה. במורד השביל קבעו על הסלעים שמות של חללים, ושמות יישוביהם, אלה בתוך אלה, כמו חד הם.

עוד ראינו באותו היום סלעים לאין־ספור: כמעט כל אנדרטאות ישראל משלבות בתוכן סלעים. זה קיים גם באירופה. מוסה אמר שהסלעים מסמלים גבריות קמאית ועוצמה לאומית. מצאנו גם פירמידות לאין־ספור. גם הן מקובלות בכל מקום.

לבד מסלעים ופירמידות, משלבות אנדרטאות ישראל חלקי נשק, ריאליסטיים למראה. זה מבדיל אותן מאנדרטאות אירופה, אמר מוסה. באירופה מנסים להעלים את הנשק, למעט החרב, שסמליותה נוטלת משהו מאופיה המאיים של המלחמה ומעניקה לה הילה של עבר הרואי. מוסה לא ידע להסביר לעצמו את התופעה הזו. שיערנו שאולי זה קורה כי הפסלים נדרשים להחניף לטעמן של הוועדות המזמינות את האנדרטאות האלה, ומשלמות תמורתן. רוב האנדרטאות בישראל עושות שימוש בפסוקים מהתנ"ך, כמו שאנדרטאות אירופה עושות שימוש בסמלים מימי הביניים. רובן [illegible] קיימים. זה מאפיין גם את אנדרטאות אירופה.

אך עוד מעט גיבש מוסה גם את הרושם הזה: אנדרטאות המלחמה בישראל שונות מאוד אלו מאלו. המסר שהן משדרות אינו אחיד תמיד, וגם עיצובן אינו אחיד. יש המתארות את הנופלים כ"גיבורים", יש המתארות אותם כ"קדושים". רובן נמנעות מכך. אנדרטאות אירופה אחידות יותר בצורתן, מעצביהן כבולים בכללים נוקשים. רוב האנדרטאות שראינו שמורות היטב. יש מוזנחות. אתר האנדרטה של אלמגור אינו מטופח כיאות. אתר הזיכרון למשמר הירדן זרוע ערימות אשפה ובל. השלט מזהה אותו כאחד מאתרי הקרן הקיימת לישראל, בשיתוף עם גוף הקרוי "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות". גם אנדרטת הפירמידות שהקים ארגון יד לבנים בירושלים, מלוכלכת: בכניסה מצאנו קרעי שקים ועיתונים ישנים; כמה מפנסי התאורה שבורים. אולם הזיכרון פתוח כלפי מעלה ומאפשר כניסת ציפורים: הן שורקות וזה יפה; הרצפה זרועה לשלשת.

בתל יצחק ראינו פסל שלא רבים כמותו בישראל: הוא מנציח אדם ידוע, גדי מגלה. זהו פסל מוזר: דמות הברונזה, במדי צה"ל, ניצבת על סלע. הגפיים הארוכות מדי נותנות לדמות קלילות פיטר־פנית, ניגוד בולט למוצקות הסלע. שתי הזרועות פשוטות לפנים, ספק מברכות, ספק מכוונות את התנועה, ספק כנפיים שעוד רגע ישאו את הפסל לשמים. הפנים פני ילד, כמעט מלאך, אכן חסרי ייחוד. מוסה אמר שהפסל, מעשה ידיו של נתן רפפורט, מציג מיתוס, לא אדם אמיתי. הגרמנים הקימו פסלים מעין אלה בכל אתר; רבים מהם עירומים, לפחות למחצה.

3. לכל איש יש שם

את הגילוי העיקרי מצאנו באתר ההנצחה של חטיבת גולני. המקום מהמם: הוא משתרע על שטח ענקי בצומת גולני, שעל הכביש בין טבריה לעפולה. גובים דמי כניסה ומציעים חוברת הדרכה. כבר מצאו תורם המאפשר [illegible] גם באנגלית, סיפרו לנו. מוכרים סנ"ט ומחזיקי מפתחות וכל מיני מזכרות גולני אחרות. מוסה רכש חולצת־טי ירוקה עם סמל גולני, תוצרת "אנבל". הוא מומחה בעל [illegible] קיטש מלחמתי.

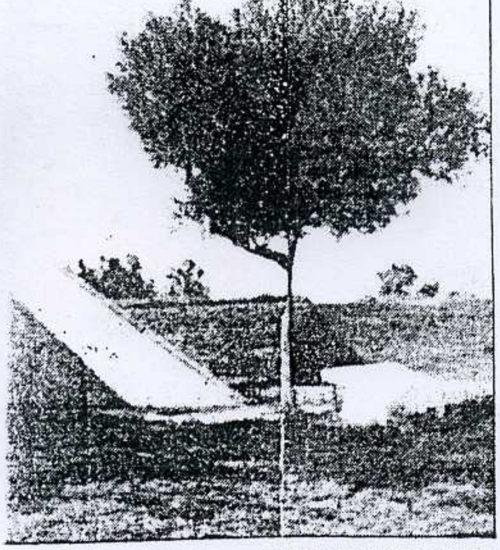

גולני שלי. מוסה קנה באתר חולצ־טי

אתר גולני משמש להנצחה [illegible] חיילים. המוסיאון, השוכן בתוך מערכת של בונקרים, מספר את תולדות החטיבה, בין היתר בעזרת מערכת אור־קולית ומפה רבת אלקטרונית המופעלת בלחיצה על כפתורים צבעוניים. באתר ההדרים יש משהו אשר לדברי מוסה אין בשום מקום אחר: לכל אחד מחיילי החטיבה שנהרגו – כ־1,200 – הונצח באלבום מיוחד למראה, אך אישי מאוד בתוכנו: תמונות מחייו, חיבורים ושירים שכתב, תעודות מבית־הספר, דברים שכתבו חברים, פה ושם מכתבי תנחומים שקיבלה המשפחה.

האלבומים האלה, סיפרו לנו, נחים בתיאום עם המשפחות. חיילים בשירות סדיר המוצבים [illegible] ום מופקדים, בין היתר, על עריכתם. הם מוצגים על מדף, בסגנון ספרייה, פתוחים לעיון הקהל. בעת ביקורינו היו שם די הרבה אנשים רבים הצטופפו אצל אלבומי הזיכרון. זה היה נוגע ללב. מוסה אמר שזוהי ההנצחה האינדיווידואלית ביותר שראה אי־פעם, בכל הארצות ובכל תרבויות ההנצחה שחקר. הוא קשר את הנוהג הזה למסורת "ספרי יזכור" בקהילות היהודים בחו"ל. זה הביאותו לגיבוש מסקנתו הבאה: תרבות ההנצחה הישראלית משדרת סבל יותר מתהילת ניצחון.

4. לכל אייש קבר

גם בבית־הקברות הצבאי שעל הר הרצל בירושלים התרשם מוסה מהשונות שבין הקברים. הם פזורים בצורות קבוצות, על הטרסות של ההר, לא שורות שורות, כבאירופה. בתי־הקברות הצבאיים הראשונים הונהגו בארצות הברית, לאחר הקרב על גטיסברג. באירופה הונהגו בעקבות מלחמת העולם הראשונה. החללים נקברו באתרי הקרבות ולא הוחזרו הביתה, בעיקר מסיבות סניטריות. כתוצאה מכך, לא היו הקברים נגישים למשפחות החללים. רק עם הזמן עוצבו בתי־הקברות הצבאיים כביטוי של אחוות לוחמים במסורת, על־פי כללים נוקשים מאוד.

נדמה היה לי שגם בתי־הקברות הצבאיים בישראל מקפידים על כללים אחידים. מוסה הראה לי טעותי. זה מתחיל בכך שלכל חייל יש קבר. הוא לקח אותי לסיור בבית־הקברות הצבאי הבריטי שבמורדות הר הצופים: הקברים הן רק מצבות אחידות למראה, הניצבות שורות שורות על משטח דשא ענקי.

הקברים בבית־הקברות הצבאי על הר הרצל אמנם שווים בגודלם ודומים זה לזה, אך אינם זהים. הגנן המקומי לימד אותנו להבחין בהבדלים. הכתובות אינן זהות: חלל שנפל "בקרב", יש שנפל "בעת מילוי תפקידו" ויש שנפל "בעת שירותו", הכל בהתאם לנסיבות מותו, הסביר לנו הגנן [illegible] לנו את סיפורם של הקברים, [illegible]

משפחת החלל אינה רשאית לקבוע את הכתובת על המצבה, אך יש לה רשות לטפח את הקבר לפי טעמה, באגרטלים ובפרחים, חלקם עשויים בד פלסטיק, בעצים ואף בעצים קטנים ובכל מיני יצירות אמנות, רובן מפוסלות מן חלקי תחמושת. פה ושם נבנתה תוספת כלשהי בקבר ברמות שני [illegible] זיכרון. מי שמבקשים מקבלים תיבת זכוכית, להדליק בתוכה נר נשמה. לא כולם מבקשים, והנה עוד אלמנט של שונות בין הקברים.

ההיתר לקשט את הקבר על־פי טעמה של המשפחה עושה את ההבדל העיקרי בין בית־הקברות הצבאי בישראל לבין בית־הקברות הבריטי. צבא הוד מלכותה מקפיד מאוד בזני הפרחים המותרים לשתילה בין המצבות. מעדיפים קני שושנים. המגמה היא שהכל ייראה כבחצר האחורית של כנסיה כפרית באנגליה. על הקירות שמסביב חקוקים שמות החללים: לא רק כינויים אין בהם, אלא אף שמות פרטיים אין: רק שמות משפחה ואות ראשונה של השם הפרטי. נוקשה ופורמלי ואחיד.

אחר כך סיירנו עוד בגבעת התחמושת, המשמש גם כאתר הנצחה לחיילים שנפלו על כיבוש המקום במלחמת ששת הימים. לצד הנטייה להנציח גם בגבעת התחמושת את סיפור חייו של כל אחד ואחד מהנופלים, מצאנו שם קיר גדול, מעוצב בזהב ככיפת הסלע של המסגד שעל הר הבית, ועליו שמות החללים. הם מתוארים כגיבורים. מוסה אמר שהקיר משדר תהילת מלחמה, בטעם [illegible].

קודם לכן גיבש מוסה סופית את הרושם שאנדרטאות המלחמה בישראל משדרות הרבה יותר שלום מאשר בכל מקום אחר שהוא מכיר. זה קרה באתר מיוחד במינו השוכן ביער השלום, ומנציח את חללי גדוד 68 שנפלו במלחמת יום הכיפורים. האנדרטה, בעיצובו של אריק אופיר, בנויה קוביות־קוביות, מעין מכשולים אנטי־טנקיים, וחרוטים עליה רישומים, בכתב יד, שכמו נעשו בשעת הקרב עצמו. באחת הכתובות החרוטות באנדרטה נאמר: "ינעל דינק כל המלחמה הזו, מי המציא אותה". מוסה אמר שמימיו לא ראה כתובת כזו בארץ אחרת.